

DOSYA/DERLEME**BİLİMSEL BİLGİ ÜRETİMİNİN BELİRLEYENLERİ
ve SORUN ALANLARI***Murat CİVANER****Özet**

Bu yazıda bilimsel bilgi üretiminin günümüzdeki temel belirleyenlerini vurgulamak amaçlanmıştır. Amaç ve yöntemi belirlerken, bulguları değerlendirirken, üretilen bilgileri yayımlarken araştırmacının içinde bulunduğu koşullar, bu koşulların araştırma ve araştırmacıya etkisi nelerdir? Yazıda bu koşullara, etkilerine ve koşulların oluşturduğu değer sorunlarına değinilmekte, temel olarak bilgi üretimi kar güdümüyle gerçekleştiği sürece sorunların çoğunun kaçınılmaz olacağı, sadece birer birey olarak bilim insanlarını eğiterek ve onlara bireysel yaptırımlar uygulayarak sorunların oluşumunun engellenemeyeceği ileri sürülmektedir.

Anahtar sözcükler: Araştırma, biyomedikal araştırma, etik kurullar, üzerinde araştırma yapılan insanlar, araştırma etiği

The Determinants of Scientific Production and Related Value Problems**Abstract**

In this article, it is aimed to stress the main determinants of scientific knowledge production in the current context. What are the conditions the researcher in while determining the aim and methods, while assessing and publishing results of the study she carries out? What are the influences of those conditions on the research and the researcher herself? The conditions, their effects, and the value problems they create are mentioned in the article, and it is claimed that it would be inevitable to avoid those problems as long as the scientific knowledge production is profit-driven. Educating scientists and punishing them individually would never be enough to prevent the problems per se.

Key words: Research, biomedical research, ethics committees, research subjects, research ethics

"Ne gördüğüm hakikati gizlemekten hoşlanırım, ne de bunu açıkça ifade etmekten korkarım. Aydınlık ve karanlık arasındaki, bilim ve cehalet arasındaki savaşa her yerde katıldım. Bundan dolayı her yerde zorlukla karşılaştım ve cehaletin babaları olan resmi akademisyenlerin yanı sıra kalın kafalı çoğunluğun öfkesinde hedef olarak yaşadım." - Giordano Bruno, 1548-1600

Araştırma, aramak'tan geliyor; araştıranın aradığı birşey var demek ki. Ne aradığını bilmeyen bulduğunu anlamazmış; öyleyse araştıran ne aradığını bilmeli, nasıl arayacağını ona göre belirlemeli; başka türlü şansın yönlendirdiği bir çaba olurdu. Bilim sözcüğünün kökeni bilmek; bilme işi, bilmeye yönelik uğraş, bu uğraşın yolu yordamı, yöntemi anlamında. Bağlantılı olarak bilim insanı, araştırmacı deyimleri ise gerçeği arayan, gerçeğin bilgisini üretmeye çalışan, bilmek isteyen anlamında kullanılır çoğu kez; buradan da bilim kavramının doğa ya da topluma ilişkin gerçeklerin bilgisini üretmeye yönelik etkinlikleri kapsadığı anlaşılıyor. Batı dillerindeki science sözcüğünün kökeni Sanskritçe chyati sözcüğüne dayanıyor; anlamı kesmek, küçük parçalara ayırmak, bölmek (**Webster 1996**). Sözcük gerçekten açıklayıcı; eski zamanlardan beri bilginin birikici niteliğinin onun belirleyici özelliği olarak kabul edildiğini, bilmeye yönelik etkinliklerin sistematik biçimde bu parçaları bulmayı ve biriktirerek / taş taş üstüne koyarak ilerlemeyi amaçladığını anlatıyor bize.

Gerçeğin bilgisine neden gereksinim duyuyoruz, neden onu açıklamaya ve anlamaya uğraşyoruz? Bu soruya; 'yaşam mücadelesindeki güçlüklerle baş edebilmek', 'acıları dindirmek, kaygıları dayanılır kılmak', 'dış dünyayı gereksinimlere göre dönüştürmek', 'dünyayı egemen sınıfın çıkarlarına göre değiştirmek' gibi yanıtlar verilebilir; bu çaba herhalde insanlık tarihi kadar eskidir. İnsan bilmek ister. Bilmek için tarih boyunca çok çeşitli yöntemler kullanıldığını görüyoruz. Doğadaki neden-sonuç ilişkileri önceleri mitler, felsefe ve dinle açıklanmış, bu yöntemler kesin sınırlarla ayrılmassa da çeşitli zamanlarda ve toplumlarda temel bilgi üretme yöntemi, diğer deyişle bilim olmuştur. Sonraları bilgi üretme yöntemi, Rönesans'la birlikte temel referansın dinden akla kayışı, toplumun akli kılavuz

almaya başlamasına paralel olarak önemli bir değişime uğramış, inanca dayalı açıklamalardan akla dayalı, diğer deyişle sınanabilir, genellenebilir, tekrarlanabilir ve dolayısıyla da güvenilebilir bilgi üretmeye doğru evrilmiştir.

Bu noktada bir saptama denemesi olarak; bu değişimin sanayi devrimiyle birlikte kapitalizme paralel ilerlemesinin, aynı zamanda kendi ahlakını piyasa kuralları gölgesinde kurmak durumunda kalmasına yol açtığı ileri sürülebilir (Karşılıklı etkileşim gereği; yeni bilgi üretim yönteminin eskilere kurduğu üstünlüğün ve beraberinde getirdiği teknolojik patlamanın kapitalizmin gelişmesinde önemli rol oynadığı da eklenmelidir). Tarih boyunca bilgi üretkenlerin belli bir ahlakı izledikleri akla gelecektir; ancak bu olgu daha çok bir zanaatkarın, bir meslek erbabının erdemlerini ya da en gelişmiş hali ile bir loncanın meslek ahlakını yansıtır daha çok. Kapitalizme paralel, hatta ona içkin gelişen bugünkü bilim paradigmasının kendi ahlakı ise, belki daha önce hiç olmadığı kadar kişisel - otantik insiyatiflerden bağımsız, bir o kadar da üretim biçimine bağımlıdır. Bu bağımlılığı, neredeyse birebir ilişkiyi, günümüzde araştırma, bilim, araştırmacı, bilim insanı kavramlarının tanımlayıcı niteliklerinde görmek olanaklıdır.

Bağımlılığın bir diğer anlamı özerkliğin yitimidir; özellikle son birkaç onyılıda iyice belirginleşen bir olgudur bu. Bilim insanı deyince akla gelveren o kolaycı görüntü; karışık saçlı, sadece birşeyi bulmaya, bilmeye odaklanmış, dünyanın geri kalanına ilgisiz kişi görüntüsü gitgide sönükleşmekte. O görüntü pek çok şeyi çağırıştırır / simgeler: Dünya nimetlerinden kişisel tercihle, yüce amaçlar için vazgeçiş, bu noktaya vardırıran bir tür bilgellik, anlamışlık, sırta ermişlik; bilim insanına / bilgi peşindeki insana toplumca duyulan saygıyı doğuran ve besleyen şeyler o bilginin kullanımından doğan yarardan çok bunlardır belki de. Bu kişi azla yetinendir, kıt kanaat geçinendir. Aynı zamanda bu kişi özgürdür; ne yapacağını kendisi belirleyendir, özlü sözün söylediği gibi kıymeti bilinmeyince o diyardan kalkıp göçendir, güzel atlara binip gidebilendir. Bu tipoloji daha çok modernizm öncesi dönemle örtüşüyor. Bugün bilim insanlarının böyle 'lüks'leri pek yok; günümüz bilimsel insanının kişisel özellikleri yukarıdaki görüntüyle ortaklaşabilse de, kişinin dışındaki etmenler çok daha belirleyici pozisyona geçmiştir. Kişisel erdemler, tarihi birikim, eylemlerde kılavuz alınan değerler kişisel çapta benzeşebilir; ancak artık belirleyici olan temel olarak dışsal etmenlerdir. Bilim insanlarının eskinin

üniversal değerlerini korumaya yönelik çıkışları artık sıradışı, hatta neredeyse hepsi bedel ödetmeye aday birer kahramanlık örneğidir. Bunlar bize olanaklı olanın sınırlarının sandığımızdan daha geniş olduğunu, hatta genişletilebileceğini gösterirler. Ayrıca hangi değerlerin korunması gerektiğini anımsatırlar; o yüzden bu türden eylemler tarihsel açıdan çok değerlidirler. İskenderiyeli Hypatia'nın yaşamı pahasına düşüncelerinden vazgeçmemesi, G. Bruno'nun düşüncelerini korumak uğruna engizisyonca yakılması, E. Said'in işgalcilere taş atması, D. Amit'in Irak'ın işgali üzerine ABD kaynaklı dergilere hakemlik yapmayacağını açıklamayı, öğretim üyelerinin polis saldırıya uğrayan öğrencilerine sahip çıkması, akademisyenlerin sorumluluklarını yerine getirmek uğruna bedel ödemeleri hepsi bu anlamda birer örnektir. Bununla birlikte, karlılık ölçütünün yararlılık ölçütüne öncelenmesi ve hem temel güdüleyici olarak kullanılması hem de son hedef olarak tanımlanması; bilimin amacını, yöntemini, bilginin paylaşımı ve kullanımını etkilediği gibi, araştırmacının nitelikleri ve pozisyonunu da etkiler. Bu dış baskı kişiyi değiştirmeye zorlar; itiraz etmek, karşı görüş açıklamak, dürüstlük, bilimsel kuşkuculuk karlılık ölçütüyle ile çeliştiği noktada artık birer entellektüel etkinlik olarak dahi hoşgörülmez. O saf merakın peşinden gitmek fırsatı pek az yakalanır. İnsanlığı dönüştüren bu benzersiz üretim giderek 'standart'laştıkça ve piyasa ile

yönlendirildikçe kişinin üretim sürecindeki yeri ve anlamı da değişir; artık bir uygulayıcıdır çoğunlukla. Örneğin özelleştirilmiş sağlık hizmetlerinde akademisyenden beklenen 'hasta bakan doktor' rolünü anımsayalım. Bu koşullarda bilim insanının özerkliği tartışmalı hale gelir, özerkliği korumak oldukça zorlaşır: Nasıl bir üniversite olur bu?

İronik görünen bir biçimde; günümüzde geçerli olduğu ileri sürülen bilim ahlakını vaaz edenler, bilim insanının tam da bu değerleri koruyarak eylemesi gerektiğini söylerler: Dürüstçe, nesnel ve kuşkucu. Araştırmalara ilişkin ahlaki kurallar neredeyse tamamen kişileri işaret eder, bireysel ahlaki sorumlulukları vurgular (Şekil 1). Bilgi üretimini çevreleyen / belirleyen koşulları ve tarafları görmezden gelen bir yaklaşımdır bu. İlaç ve teknoloji şirketleri gibi sponsorlar, sözleşmeli araştırma şirketleri, bilginin yayılmasında ve paylaşımında geçerli sistem (hakemler, editörler, dergiler, dergi şirketleri vb), akademik yükselme ölçütleri gibi pek çok belirleyen göz ardı edilmiş durumdadır. En çelişkili olanı ise araştırma amacının toplumsal gereksinimlerle uyumlu olması gerektiğine dair sorumluluktur; bu kurala ancak karlılık ölçütü ile örtüştüğü durumlarda uyulabilir. Aksi taktirde araştırmalar için maddi destek bulmak neredeyse olanaksızdır; bugün BM'den destek almak için "millenyum hedefleri" ile uyumlu, AB'den almak için AB'nin kendi emperyal hedefleriyle önemsendiği konularda, TÜBİTAK vd devlet kurumlarından almak için yönetim temelli, sanayi işbirliğine yönelik, şirketlerden ve STK'lardan destek almak için ise her birinin kendi ajandasına uygun amaçlarla araştırma yapmak gerekmektedir.

Şekil 1. Günümüzde geçerli bilim ahlakına göre bilimsel araştırmalarda gözetilmesi gereken temel ilkeler (Sağlık Bakanlığı 1998; Türk Tabipleri Birliği 1998; World Medical Association 2008; Sağlık Bakanlığı 2010).

- Araştırmanın planlama, yürütme ve yayımlama aşamalarında bilimselliği sağlama
- Yarar /zarar dengesinin kurulması
- Olası riskin tanımlanması, değerlendirilmesi, izlenmesi
- Araştırma protokolü hazırlanması ve etik kurul onayı alma
- İşlemleri uygulayabilecek yeterliğe sahip olma
- Her zaman katılımcının yararını / iyilik halini / onun için en iyi olanı önceleme
- Katılımcıyı aydınlatma ve gönüllü onamını alma
- Gerçeği söyleme ve her aşamada bilgilendirme
- Gizliliği koruma ve özel yaşama saygı gösterme

Araştırma etkinliğine ilişkin bazı etik sorun alanları

Yukarıda sözü edilen kavramların, tarihsel gelişimin ve geçerli bağlamın belirleyiciliğinde, araştırmak'la oluşabilen değer sorunları nelerdir? Araştırma kavramının kendisiyle ilgili olanlardan başlanabilir: Bilme, anlama çabasının dünyaya, çevreye yaptığı etkiyi, verdiği zararları göz önüne aldığımızda hemen akla gelen soru, 'buna hakkımız var mı?' ya da 'bu hak nereden kaynaklanıyor?' olur. Soru ve yanıtları çevre etiği alanının başlı başına büyük bir çalışma alanını oluşturuyor; burada kabaca antroposentrik görüşün hakim olduğu, bu görüşün yine kabaca, insanın bilinç ve zeka yönünden diğer varlıklara üstün olduğu kabulünden hareketle diğer canlılar ve cansız varlıkları kendi refahını geliştirmek

amacıyla araç olarak kullanmaya hakkı olduğunu ileri sürdüğü belirtilebilir. Bu düşünceyle hayvanlar deneylerde kullanılmakta, onlara acı veren işlemler yapılmakta ve sonrasında öldürebilmektedir örneğin. 'Üstün olanın kendi çıkarı için aşağı olanı araçsallaştırabileceği' kabulüyle birlikte tarihte; sadece insanın hayvana değil, bir insan türünün diğerine, bir kültürün diğerine, bir ulusun diğerine vs üstünlüğü iddiası da gündeme gelmiştir. Nazi'lerin Yahudiler üzerinde Japonların Çinliler üzerinde yürüttüğü deneyler buna örnekler; Japonlar üzerinde biyolojik silahları denedikleri insanları kendilerinden aşağı görüyor, insan değil "kütük" olarak adlandırıyorlardı (Civaner, 2004).

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan deneyimlerden sonra, bu tür sorunların tekrarını önlemek için günümüzde, "bilgi üretiminde toplum yararı hiçbir koşulda bireyin yaşam ve sağlığına öncelenmemeli" türünden bir ön kabul kullanılmaktadır. Önemli bir sınırlamadır; yol göstericidir. Ancak yine de insanların bir biçimde kullanıldığı gerçeği de ortadadır; klinik araştırmalarda bazı insanlar üzerinde, birincil olarak kendi yararları için değil bilgi üretmek için, rutin tıp uygulamalarını dışına çıkarak bazı işlemler yapılmaktadır. Başka deyişle toplumun bazı sağlıklı ve hasta bireyleri öncelikle kendilerinin değil başkalarının yararı için kendi yaşam ve sağlıklarını tehlikeye atmakta, zarar görmektedir. Böyle bir uygulamanın haklılığı nasıl gerekçelendirilebilir? Genel olarak kabul edilen dayanaklardan biri katılımcının aydınlatılmış onam vermesi, araştırmaya bilerek, kendi özerk kararıyla gönüllü olarak katılıyor olmasıdır. Kuramsal olarak; karar verme yeterliği olan, uygulamanın niteliği, beklenen yararlar ve riskler hakkında yeterince bilgilendirilen, verilen bilgileri anlayıp kendince değerlendirebilen kişilerin kararları özerk kabul edilir. Bununla birlikte, konu bilimsel araştırma olunca yukarıdaki tanım çerçevesinde özerkliğin koşullarının sağlanması güçleşir. Araştırmaya katılım karşılığında kendilerine para ödenen sağlıklı kişilerin gerçekte ne kadar özgecilik ne kadar gereksinim güdümüyle karar verdiklerini değerlendirmek kolay değildir; en azından "onca yoksulluk varken" böylesi bir kendini tehlikeye atma kararının özerkliğinden kuşku duymak haksız görülmemeli. Sağlığını yitirmiş, tedavi edici sağlık hizmeti almakta olan kişilerin ise içinde buldukları durum özerkliklerini etkiler: Hastalar yakıcı bir gereksinim içinde olmak nedeniyle savunmasızdır; bu durum onların kendilerine hizmet sunanlarca yöneltilen önerileri / yardım çağrılarını

nesnel değerlendirmelerini ve baskı hissetmeden karar vermelerini engelleyebilir. Bu sorun özellikle gereksinilen sağlık hizmetine erişimde eşitsizlik bulunan toplumlar için ağırlaşır; kişiler hizmete erişebilmek ya da devamını güvence altına almak için katılımı kabul ediyor olabilir. Yaşlılar, çocuklar, karar verme yeterliği olmayanlar, olağandışı durum bölgelerinde yaşayanlar gibi duyarlı gruplarda ise onamın özerkliği iyice tartışmalı hale gelir; hatta tutuklular, askerler gibi baskı altında oldukları açık olan kimi gruplarda ilke olarak araştırma yapılmaması gerektiği kabul edilir.

Kişinin yaşam ve sağlığını birincil olarak kendi yararı için değil bilgi üretmek için riske sokmanın haklılığını kurabilmek için yaslanılan diğer dayanak, araştırmacının her aşamasında bilimsel davranmak ve bunu denetime açık kılıyor olmasıdır. Çünkü; amacı saptarken, yöntemi belirlerken ve uygularken, bulguları değerlendirirken ve yayımlarken bilimsel ilkeleri kılavuz almak, insanlık olarak kişiye zarar vermemek için olanaklı en güvenilir yöntemi kullandığımızı ve dolayısıyla da elimizden gelenin en iyisini yaptığımızı gösterir. Tabii olanaklı olanın; örneğin eldeki olanaklar riskleri ve olası yararları yeterince iyi öngöremememize neden olabilir.

Özetle; araştırma etkinliğinin bu en önemli sorunlarından birini, 'kullanma' hakkının gerekçelerini / ahlakiliğini tekrar düşünmeye, insanı doğanın içinde daha bütüncül ele alan yaklaşımlara gereksinimimiz olduğu söylenebilir; öncelik karda olduğu sürece pek olanaklı görünmüyor.

Amaç

Bir araştırma etik kurulunun önüne gelen araştırma önerisini değerlendirirken bakacağı ilk şey, o araştırmacının amacının bilimsel olup olmadığıdır. Diğer deyişle; amaç literatürün gözden geçirilmesiyle, bilgi boşluğu hedef alınarak seçilmiş midir, konu sağlık ise sağlık hizmetlerinin iyileşmesine, toplum sağlığının geliştirilmesine yönelik midir, konunun önemi nedir, o bilgiyi neden edinmek gerekmektedir, bilginin nasıl kullanılması planlanmaktadır / umulmaktadır sorularına bilimsel bilgi ile yanıt verilebiliyor olmalıdır. Bu soruların tatmin edici biçimde yanıtlanabiliyor olması, özellikle şirket çıkarlarının alenen öncelendiği, toplumların akıl yerine tekrar inancı referans almaya başladığı, artan iletişim olanaklarının beklenen aksine yaygın bir akıl tutulmasını beslediği günümüzde daha da önemlidir. Örnek olsun; kanser hastalarının tanı

öncesinde ve tanı sonrasında dini inançlarında değişiklik olup olmadığını öğrenmeyi amaçlayarak hastalara inançlarına, ibadetlerine ilişkin özel sorular sormak amacını bilimsel olarak haklı çıkarabiliyor olmak için hem bu türden bir bilginin sağlık hizmetleri ve toplum sağlığına nasıl bir katkısı olacağını göstermek, hem de varsayımı destekleyebilecek bilimsel bilgilere sahip olmak gerekir. Aksi takdirde ne sağlığını yitirmiş insanların savunmasız anlarında mahrem sorular sorarak incitmek, ne de bir bilim kurumunun olanaklarını harcamak haklı çıkarılabilir.

Katılımcılara sadece anket uygulanan alan araştırmalarında durum bu iken, katılımcıların üzerinde çeşitli kimyasal maddelerin ya da tıbbi girişimlerin denendiği klinik araştırmalarda incitmenin boyutu artar, fiziksel sağlığın ciddi biçimde zarar görmesine hatta yaşamın yitirilmesine neden olunabilir. İnsanların ve hayvanların sağlığını ve yaşamını riske atmanın, onları kelimenin anlamıyla kullanmanın doğal olarak ürkütücü, kolayca kabul edilemeyecek bir yanı vardır. Bunu ahlaki açıdan savunulabilir biçimde yapabilmek için araştırma amacının yukarıdaki hedeflere yönelik olarak bilimsel biçimde kurgulanması gerekir. Çok merkezli araştırmalarda özellikle özen gösterilmesi gereken bir koşuldur bu; "gelişmiş" ülkelerin ulusal düzenlemeleri kendilerinininki kadar sıkı olmayan ülkelerde araştırma yürütmelerini engellemek ancak araştırmacıların ve etik kurulların bu konuda duyarlı tutum almasıyla olanaklı olacaktır.

Amaç'la ilgili bir diğer soru; bilim insanının araştırma sonuçlarından / o bilgiyle üretilmiş teknolojilerin olumsuz sonuçlarından ahlaken sorumlu tutulup tutulamayacağıdır. Atomu parçalayan fizikçiler Hiroşima felaketinden ya da nükleer silahlanmanın etkilerinden sorumlu tutulabilir mi örneğin? İlk bakışta şu düşünce aklı geliyor: Tarihsel olayları böyle tek taraflı neden-sonuç silsileleri ile açıklamaya çalışmak, bir model olarak başarısız kalır. Çünkü bilginin birikici özelliğini, diyalektiği, rastlantı ve zorunlulukları hesaba katmamış oluruz. Bu düşüncede haklılık payı var. Ancak bu haklılık bir noktanın gözden kaçmasına neden olmamalı: Laboratuvarda kimyasal silah üretimi için çalışan, STK desteğiyle, onların ajandasına göre alan araştırması yapan ya da insanları belli bir ürünü sürekli satın almaya yönlendirecek özel iletişim teknikleri üzerinde çalışan bilim insanlarının yaptıkları sadece teknik bir iş değildir; üretilen bilginin ne amaçla üretildiği ve nasıl

kullanılacağı bilim insanının sorumluluk alanı içindedir. Bu konumda iken; olumsuz sonuçlardan sorumlu tutulamayacağını, işin sadece teknik bir bölümünü yürüttüğünü ileri sürmek akla uydurmak olur. Böyle bir konumda çalışırken ne yaptığını bilmeyen / bilincinde olmayanlar ise araç olarak kullanıldıklarının ayırdına varmalı ve bu pozisyonu reddetmelidir.

Yöntem sorunları

Bilgi üretirken halen Popper'in epistemolojisini kullanıyoruz. Buna göre gözlem ya da önceki bilgilere dayanılarak oluşturulan varsayımın doğruluğunu değil yanlışlığını göstermek gerekir; sınamayla yanlışlığını gösterememezsek, varsayımı yanlışlanana kadar doğru kabul ederiz. Sonuçları genelleylebilmek içinse istatistikten yararlanırsınız; istatistik doğru seçilmiş parçaya bakarak bütünü anlamamıza yarayan bir matematik alanıdır. Ne var ki hata payı içerir; bu nedenle bulduğumuz anlamlı sonucu belli bir hata payını ifade ederek söyleriz: Bulunan bilgi o topluluğun %5'i için geçerli değildir örneğin. Bu yönetime ilişkin akla gelen temel soru; yanlışlama çabasının nerede / ne zaman / nasıl sonlanması gerektiğidir. Sorunun kuramsal yanıtı doğal olarak, tüm evrene ulaşıldığında sonlanabileceği biçimindedir. Ancak bilimsel araştırmaları evrenin tümünde yürütmek çoğu kez güçtür; örneğin klinik araştırmalar için neredeyse olanaksızdır. Sorunu aşabilmek için matematiğin yardımıyla evreni yansıtabilecek örnek seçilir ve görece en güvenilir bilgiyi üretebilmek adına bazı kişilerin özelliklerinin temsil edilmeyebileceği kabul edilir. Bu nedenle şans eseri istatistiksel yanılma payı içine düşen ya da rasgele seçimde örneğe alınmayan kişiler için bu durum yaşamsal sorunlar doğurabilir. Bireysel olarak araştırmacının ve kurumların böylesi sorunlarda sorumluluğu var mıdır? Varsa nasıl değerlendirilmelidir? Özellikle bilim politikası olmayan, dolayısıyla da bilimsel araştırmaların toplum sağlığı sorunlarına göre yönlendirilmediği toplumlarda bu çok daha önemli bir sorun oluşturur.

Araştırma yönteminin bilimsel olarak uygun biçimde belirlenmesi, yöntemin amaçla uyumlu olması ve belirlenen yönetime süreç boyunca sadık kalınması, amacın yaşama geçebilmesi için önemli bir gerekliliktir; kişilerin yaşam ve sağlıklarını tehlikeye atmak / zarar uğratmak için ancak bu biçimde daha kabul edilebilir hale gelir. Günümüzde, tüm bu koşulların yerine getirilip getirilmediğinin denetlenmesi için bir dış değerlendirmeye / onay

merkezine gereksinim olduğu kabul edilir ve bu işlev genellikle etik kurullara yüklenir. Kurulların oluşum süreci, üyelerinin nitelikleri, eğitimleri, karar verme yöntemleri, kurulun özerkliği, güvenilirliği, izlem ve yaptırım gücü; tümü ayrı birer sorun alanı oluşturabilecek boyutlardır (Derginin bu özel sayısında ayrıntısıyla değiniliyor (Hamzaoğlu, 2011)).

Bilginin mülkiyeti ve kullanımı

Üretilen bilgiyi araştırmaya katılanlarla, bilim dünyasıyla ve toplumla paylaşmak önemli bir sorumluluktur. Bu sorumluluğun altında; katılımcıların verdiği emeğe saygı göstermek adına / araştırmaya katılarak çektikleri zahmete ve hatta bazen acıya karşılık olarak fedakarlıklarının boşa gitmediğini, gerçekten yararlı birşeye dönüştüğünü, üretilen yararlı bilgide kendilerinin de katkısı olduğunu göstermek gerekliliği yatar. Bilgiyi bilim dünyasıyla paylaşmak bilginin birikmesine, başka araştırmacıların çalışmalarına katkıda bulunmak anlamında ayrı bir sorumluluktur. Bilimin doğasındaki temel amaç, bilginin ayrıca toplumla da paylaşılmasını gerektirir. Dr. Olgun bu sorumluluğu özgün deyişle "Hep verilerden, veri'den söz ediliyor, biraz da alı'dan söz edilmeli!" biçiminde vurgulamıştı ; bilginin katılımcılara ve topluma dönmesi gerekliliğini çok iyi ifade ediyor.

Bilgiyi paylaşmak söz konusu olduğunda 'üretilen bilgi kimindir' sorusu gündeme gelmektedir; bilgi toplumun mu, bilginin üretildiği kişinin mi, araştırmacının mı, araştırmacının çalıştığı kurumun mu, yoksa araştırmayı destekleyen şirketin midir? Bir sözcüğü sık tekrarlamak anlamını yitirmesine yol açabiliyor ama; metalaşma sözcüğü yaşanan süreci çok iyi tanımladığı için tekrar tekrar kullanılmayı hak ediyor: Soruya zaman içinde verilen yanıt bilginin metalaşması sürecine paralel olarak değişiyor. Tarih içinde bilginin topluma açık olduğu / toplumla paylaşıldığı dönemler bulunduğundan söz etmek pek olanaklı görünmüyor; ancak kapitalizmin gelişmesiyle bilgiye sahip olmanın sınırları dikkatle çizilmiş bir ayrıcalığa dönüştürüldüğü ileri sürülebilir. Günümüzde, özellikle genetik verilerin üretilmesi olanaklı olduğundan bu yana bilginin sahibinin o bilginin üretildiği kişiler / toplumlar olduğunu ileri süren görüşler bulunsa da, genel kabul gören görüş bilginin sahibinin araştırmayı maddi olarak destekleyen sponsorlar olduğu yönündedir ve uluslararası patent düzenlemeleriyle bu yaklaşım güvence altına alınmıştır. Hatta sponsorlar henüz araştırmacının başında araştırmacılarla bir sözleşme

imzalamakta ve destek karşılığında araştırmacının amaç ve yöntemini belirlemekten bulguların yayımlanmasına kısıtlamalar getirmeye bir dizi koşul öne sürmektedir. Kamunun bir toplum yararına müdahale alanı olarak bilimsel üretimden elini çekmesi, sağlık hizmetlerine benzer biçimde bu alanda da özelleştirmenin önü açmış, bilimsel çalışmalar büyük oranda şirket destekleriyle yürütülebilir hale gelmiştir. Böylesi bir durumda bilginin mülkiyeti, yayılması ve kullanım alanı tamamen şirket çıkarları doğrultusunda belirlenecektir kendi doğasına uygun olarak; başka deyişle toplum çıkarı öncelenmeyecektir. Bu büyük çıkar çatışması, bugünün bilimsel üretiminin en büyük ahlaki sorununu oluşturuyor.

Bilgiyi yayma

Üretilen bilginin yayılması / yayımlanması etik açısından başlı başına bir sorular / sorunlar alanıdır. Derginin klinik araştırmalara ayrılan bu özel sayısında konuya özel bir yazı olduğundan, ayrıntısına girmek yerine önemli noktaları özetle vurgulamak yeterli olacaktır (Terzi, 2011). Bu anlamda;

- Bilginin metalaşmasıyla birlikte yayılmasını sınırlayan ticari engeller bulunması,
- Akademik ilerleme ölçütü olarak sadece yayın sayısının kullanılması,
- Bilimsel üretiminin bir şirketçe taranan dergilerin / o dergilerin editörlerinin ilgi alanına yönlendirilmesi,
- Metin çevirisi, çeviri edisyonu, sayfa ücreti, işlem ücreti gibi ödemelerle ana dili İngilizce olmayan ülkelere İngilizce konuşan ülkelere kaynak aktarımı
- Toplum sağlığı sorunlarının ancak oryantalist bakıldığında önemli görülmesi,
- Dergi şirketlerinin bilimsel özerklik üzerine baskıları,
- Kuralların tanımlanmasında "copyright" koruma kaygısının giderek ön plana geçmesi,
- Kuralların tarafların katılımıyla belirlenmemesi, sağlıklı bir etik tartışmaya açık olmaması,
- Sponsorlar, dergiler, akademik kurumlar gibi konunun diğer taraflarını / belirleyicilerini görmeksizin sadece bireysel sorumluluklar tanımlanması,

- Akran değerlendirmesi sistemindeki sorunlar,

- Yayınla ya da yok ol" baskısı yayımlama etiği alanının birer sorun alanı olarak sayılabilir. Günümüzde "yayın etiği" deyimleriyle tanımlanmaya çalışılan bu alanın, çeşitli kural ihlallerinden ibaret olduğu düşünülmekte / en azından öyle algılanmaktadır. Ancak kuralların neler olduğunu sayıyorsak etikten değil ahlaktan, hatta bu kurallar yasal düzenlemelerde yer bulmuşsa hukuktan söz ediyoruz demektir. Yayın ahlakını ve hukukunu "yayın etiği" biçiminde adlandırırsak, bilimsel araştırmaların yayımlanması sürecinde ortaya çıkan değersel sorunları çalışan etik alanını görmezden gelmiş oluruz; ki bu da sözünü ettiğimiz kuralların sorgulanabilir olduğunu, sorgulanması gerektiğini, var olanlardan bazılarının çıkarılıp yenilerinin eklenmesi gerekebileceğini, o kuralları çevreleyen bir bağlam olduğunu ve bu bağlamın kurallar üzerindeki belirleyici etkisini fark etmemizi önleyebilir.

Sonuç

Günümüzde bilimsel bilgi üretimi; metalaşma sürecini getirdiği büyük çıkar çatışmalarının, akıldışılığın giderek egemen olmasının, demokratik olmayan akademik yapılanmanın etkisi, hatta neredeyse belirleyiciliği altındadır. Bu koşullar önemli etik sorunlara yol açmakta, bilimsel bilgi üretiminin toplum yararı doğrultusunda ilerlemesini engellemektedir. Geçerli bilim ahlakı bu temel sorunu görmezden gelmekte, sorun olarak tanımladığı noktalarda ise çözüm için bireysel eğitim ve yaptırımı işaret etmektedir. Bilimsel bilgi üretecek kişilerde dürüst davranma, nesnel olma gibi bazı

bireysel erdemlerin geliştirilmesi mutlaka gereklidir. Ancak bağlama kör ya da duyarsız kalan bir ahlak anlayışı, geçerli sistemin yeniden üretilmesine yardım eden bir cevaz vericiden ibaret kalacaktır; yozlaşmadan yakınırken bunu anımsamakta yarar var.

KAYNAKLAR

Civaner, M. (2004). Ölüm fabrikaları: Japon hekimlerin insan deneyleri ve ABD'nin suç ortaklığı. VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Sivas.

Hamzaoglu O. (2001)Üniversite Hastanelerinin Bilimsel Özerkliği: Klinik Araştırmalar Hakkında Yönetmelik. Toplum ve Hekim.Cilt 25, Sayı 72, Eylül Ekim 2010.

Merriam-Webster, Inc. (1996). Merriam Webster's Collegiate Dictionary. Springfield.

Sağlık Bakanlığı (1998). Hasta Hakları Yönetmeliği.

Sağlık Bakanlığı (2010). İyi Klinik Uygulamalar Kılavuzu.

Terzi C. (2011)Hekimler Geçerli ve Güvenilir Bilgi İçin Tıbbi Literatüre Güvenemezler. Toplum ve Hekim.Cilt 25, Sayı 72, Eylül Ekim 2010.

Türk Tabipleri Birliği (1998). Hekimlik Meslek Etiği Kuralları.

World Medical Association (2008). Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects.